
ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

ALEXIS-EUDALD SOLÀ I FARRÉS
(1946-2001)

Εξετάζοντας κανείς τα ακαδημαϊκά και επιστημονικά ενδιαφέροντα του Eudald Solà διακρίνει δυο ιδεολογικο-φιλολογικούς άξονες: τον καταλανισμό και τον φιλελληνισμό. Ο πρώτος δημιουργήθηκε εύλογα από το κοινωνικό και ιστορικό περιβάλλον της χώρας που τον γέννησε και τον ανέδειξε· ο δεύτερος σχηματίστηκε σταδιακά από τον μακρόχρονο δεσμό του με το νεοελληνικό κόσμο. Πρόκειται, κατά τη γνώμη μου, για τη δεύτερη αξιόλογη περίπτωση αυτού του συνδυασμού στην ιστορία των ελληνοϊσπανικών σχέσεων, με τις αναπόφευκτες βέβαια διαφορές στα ποσοτικά, αλλά και στα ποιοτικά μεγέθη· η πρώτη αφορά μια σημαντική προσωπικότητα του παρελθόντος: τον καταλανό μεσαιωνολόγο και ισπανιστή Antoni Rubió i Lluch (1856-1937), χαλκέντερο μελετητή της καταλανοκρατίας στην ελληνική Ανατολή και πρώτο μεταφραστή νεοελληνικών λογοτεχνικών έργων στα ισπανικά (καστιλιανικά και καταλανικά). Δεν είναι άλλωστε καθόλου τυχαίο που ο Solà μελέτησε με αληθινό πάθος τη θέση που κατέχει ο Rubió i Lluch στην καταλανική πολιτιστική «Αναγέννηση» (Renaixença) του 19ου αι., αλλά και τις σχέσεις που ανέπτυξε με έλληνες διανοούμενους (ιστορικούς, φιλόλογους και λογοτέχνες) της εποχής του. Σε τελευταία ανάλυση, η πυρετική σχεδόν προσκόλλησή του Solà στην ιδέα της ιδιαίτερης εθνοπολιτιστικής ταυτότητας της Καταλωνίας και σε μερικούς από τους σημαντικότερους εκφραστές της (κυρίως τους μεταπολεμικούς Carles Riba και Salvador Espriu) συντονιζόταν – ή και αιτιολογούνταν κατά κάποιον τρόπο – με την ενθουσιώδη ενασχόλησή του με τα νεοελληνικά πράγματα (φιλολογικά, κοινωνικά, πολιτιστικά και πολιτικά). Ακόμα και η πρόθυμη και ενεργός συμμετοχή του σε ελληνικές φιλολογικές και λογοτεχνικές εταιρείες, αλλά και οι στενοί δεσμοί που ανέπτυξε με πλήθος ελλήνων συγγραφέων, καλλιτεχνών και επιστημόνων παρουσιάζουν εμφανή αντιστοιχία με τις πρωτοβουλίες που είχε αναπτύξει έναν αιώνα σχεδόν ωρότερα στους ίδιους ακριβώς τομείς και ο Rubió. Τέλος, η φιλελληνική του δράση και το έργο του ως επίτιμου προξένου της Κύπρου στη Βαρκελώνη (από το 1995 ως τον θάνατό του) δεν μπορεί παρά να θυμίζει τις ανάλογες επιδόσεις που είχε επιδείξει έναν αιώνα σχεδόν ωρότερα και ο Rubió, στα είκοσι χρόνια κατά τα οποία εκπροσώπησε την Ελλάδα ως επίτιμος πρόξενός της στη Βαρκελώνη.

Ο Eudald Solà i Farrés (γενν. στο Ripoll της βόρειας Καταλωνίας στις 3.9.1946) σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης κλασική και ισπανική φιλολογία. Αποφασιστικό ρόλο στους τελικούς ακαδημαϊκούς του προσανατολισμούς έπαιξε, νομίζω, ο συντοπίτης του καθηγητής της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας Josep Alsina i Clota (1926-1993). Ο Alsina, ακολουθώντας την παράδοση που είχε δημιουργηθεί στο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης ήδη από τα

χρόνια (1834-1875) του Antoni Bergnes de las Casas (1801-1879) και του Rubió i Lluch, συνδύαζε σχεδόν πάντοτε την προσέγγιση των κλασικών ελληνικών γραμμάτων με τη βυζαντινή τους συνέχεια και τη νεοελληνική φιλολογία. Την τακτική αυτή του Alsina την υιοθέτησαν αρκετοί από τους μαθητές και συνεργάτες του (όπως π.χ. ο διάδοχός του Carles Miralles). Αλλά εκείνος που, μετά από μια σύντομη θητεία στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία, στράφηκε αποκλειστικά σχεδόν στη βυζαντινή, τη μεταβυζαντινή και, ιδιαίτερα, τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία – ξεπερνώντας μάλιστα κατά πολύ στους τομείς αυτούς και τους συμφοιτητές του και τον δάσκαλό του – ήταν αναμφισβήτητα ο Solà. Από την εποχή εκείνη της στροφής (στην οποία έπαιξε αποφασιστικό ρόλο και η αγάπη του για τον Αλέξη Ζορμπά του Καζαντζάκη) χρονολογείται και η προσθήκη του ονόματος Alexis μπροστά από το «φράγκικο» βαπτιστικό του Eudald(o). Στα αμέσως επόμενα χρόνια άρχισε, εξάλλου, και η αμεσότερη επαφή του με τους έλληνες και ξένους νεοελληνιστές, από τους οποίους αρκετοί (ο Γ. Π. Σαββίδης, ο Μ. Vittì κ.ά.π.) θα συνδεθούν μαζί του με στενούς και αδιατάρακτους φιλικούς δεσμούς.

Η πρώτη (και μάλλον εφηβική) περίοδος της συγγραφικής παραγωγής του Solà αφορά κείμενα και θέματα της κλασικής ελληνικής και λατινικής γραμματείας. Από τις εργασίες του της περιόδου εκείνης ξεχωρίζει η σχολιασμένη ισπανική μετάφραση τριών κωμωδιών του Πλάτου (1976). Στην ίδια πάντως εποχή άρχισε να ασχολείται και με ζητήματα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής γραμματείας (με πρώτα δείγματα τα λήμματα που δημοσίευσε στην *Gran Enciclopedia Catalana* μεταξύ 1974 και 1980), αλλά και με πρόσωπα και πράγματα της νεότερης και σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας. Παράλληλα, άρχισε να καταγίνεται με μεταφράσεις νεοελληνικών έργων, αρχίζοντας το 1974 με το πρώτο άσμα της *Ρωμιοσύνης* του Ρίτσου και συνεχίζοντας, λίγα χρόνια αργότερα (1979 κ.ε.), με επιλογές από τον *Ήλιο τον πρώτο* του Ελύτη και το *όχι* και τόσο οικείο στο κοινό *Συμπόσιο* τον Καζαντζάκη.

Αλλά η καθαυτό μεταφραστική δουλειά του Solà συνδέθηκε ευθύς εξαρχής με τον Καβάφη. Το ενδιαφέρον του για τον αλεξανδρινό ποιητή δημοσιοποιήθηκε το 1973, σε μιαν αξιόλογη κριτική παρουσίαση των μεταφράσεων 30 καβαφικών ποιημάτων από τον μεγάλο καταλανό ελληνιστή και ποιητή Carles Riba i Bracons (1893-1959). Η μελέτη του εκείνη ολοκληρώθηκε λίγα χρόνια αργότερα (1977) στον εκτενή πρόλογο που έγραψε για την επανέκδοση σε έναν τόμο όλων των μεταφράσεων των καβαφικών ποιημάτων από τον Riba. Αποτελούσε, ωστόσο, δείγμα και των δικών του μεταφράσεων του Καβάφη, τις οποίες τελικά δημοσίευσε το 1975. Αξίζει ίσως να επισημανθούν εδώ τρία δεδομένα: Το πρώτο είναι ότι η στροφή του Solà προς τον Καβάφη οφειλόταν, κατά τη γνώμη μου, στη διασύνδεση της καβαφικής ποίησης με την καταλανική πνευματική ζωή και ειδικότερα με την αντίσταση των διανοουμένων της Καταλωνίας έναντι του καθεστώτος του Φράνκο (για λόγους που δεν ενδιαφέρουν εδώ)· το δεύτερο ήταν η τόλμη του Solà να εκδώσει – παράλληλα με τη έκδοση του Riba (ενός καταξιωμένου και ιδιαίτερα σεβαστού εκπροσώπου της καταλανικής ουμανιστικής παράδοσης) – μια νέα μετάφραση των ως τότε εκδεδωμένων καβαφικών ποιημάτων· το τρίτο, ότι η έκδοση του Solà πραγματοποίησε ως το 1988 επτά εκδόσεις έναντι έξι του Riba (στις οποίες θα πρέπει να προστεθεί και μια τρίγλωσση ανθολογία του 1984 με μεταφράσεις του Ramón Irgoyen στα καστιλιανικά, και του Riba και του Solà στα καταλανικά). Ο Solà βέβαια δεν έμεινε στον Καβάφη· ασχολήθηκε

και με άλλους έλληνες ποιητές (Γ. Σεφέρη, Οδ. Ελύτη, Τ. Πατρίκιο κ.ά.), αλλά και με πεζογράφους και θεατρικούς συγγραφείς (Ν. Καζαντζάκη, Στ. Μάτεσι κ.ά.).

Ένας τομέας στον οποίο ο Solà απέδιδε ιδιαίτερη βαρύτητα ήταν η σχετική τακτική προβολή στην καταλανική κοινωνία της λογοτεχνίας αλλά και άλλων πολιτιστικών επιδόσεων της σύγχρονης Ελλάδας. Η προβολή αυτή γινόταν είτε με ευκαιριακά είτε με τακτικά δημοσιεύματά του στον καθημερινό τύπο (προπάντων στα ειδικά αφιερώματα της εφημερίδας *Anui*) είτε και με ανοιχτές φιλολογικές εκδηλώσεις. Σε μερικές από τις εκδηλώσεις αυτές ο Solà έφερνε σε άμεση προσωπική επαφή το δυναμικό αναγνωστικό κοινό της Καταλωνίας με επιλεγμένους εκπροσώπους της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας (με εντυπωσιακότερη τη διάλεξη του Ελύτη στο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, τον Οκτώβριο του 1980). Επιπλέον, προσπάθησε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη διεύρυνση του κύκλου των νέων ισπανών επιστημόνων που ασχολούνται με βυζαντινά και νεοελληνικά θέματα. Στον στόχο αυτόν απέβλεπε και η ίδρυση στα 1994 – λίγα χρόνια μετά την εκλογή του ως τακτικού μέλους (1988) της Βασιλικής Ακαδημίας των Γραμμάτων (*Reial Acadèmia de Bones Lletres*) της Βαρκελώνης – του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών της Καταλωνίας (*Institut d'Estudis Bizantins i Neohel·lènics de Catalunya*). Το Ινστιτούτο στεγάστηκε ευθύς εξαρχής στο ιστορικό κτίριο της Ακαδημίας, χωρίς ωστόσο να χάσει την άμεση σχέση του με το Πανεπιστήμιο της καταλανικής πρωτεύουσας.

Κατά την τελευταία περίοδο της σύντομης ζωής του ο Solà άρχισε να στρέφει ολοένα και περισσότερο τις έρευνές του στις σχέσεις που ανέπτυξαν με τον ελληνικό κόσμο και ιδιαίτερα με την Κύπρο διάφορες προσωπικότητες της καταλανικής ιστορίας, από τον Μεσαίωνα ως το Μεσοπόλεμο. Μερικές από τις έρευνες αυτές πρόλαβε να τις ανακοινώσει, όπως έκανε π.χ. το 1997 με τη σχολιασμένη περιγραφή της Κύπρου στις αρχές του 19ου αι. από τον ιδιόμορφο καταλανό περιηγητή *Domenec Badia i Leblich*, γνωστό με το ισλαμικό του ψευδώνυμο «*Alí Bei-el-Abbasí*» (1766-1818), ή το 2000 με τις αναμνήσεις του πολιτικού και οικονομολόγου *Francesc Cambó i Battle* (1876-1947) από τη γνωριμία του με τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο θάνατος, που άρχισε να τον σκιάζει κατά τα τελευταία χρόνια (για να τον τυλίξει τελικά στον μαύρο μανδύα του στις 3.2.2001) δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει την αναζήτηση των καταλανικών λογοτεχνικών έργων στα οποία αποτυπώθηκε η περιπετειώδης και θλιβερή ιστορία της αραγονέζας βασίλισσας της Κύπρου Ελεωνόρας (1333-1416) ούτε να εκδώσει τα αφιερωτήρια κείμενα των ελλήνων λογίων και λογοτεχνών στο ειδικό βιβλίο επισκεπτών της μεγάλης καταλανικής μονής του *Monteserrat*. Δεν είδε επίσης τυπωμένες μερικές από τις μάλλον ολοκληρωμένες τελευταίες του εργασίες: τις ανακοινώσεις του σε τοπικά και διεθνή συνέδρια, τη σχολιασμένη καταλανική μετάφραση ποιημάτων του Ρίτσου, μιαν ανάλογη ανθολογία του σύγχρονου σικελού ποιητή *Vincenzo Consolo* (ο Solà ήταν και ιταλομαθής και γαλλομαθής, και είχε στενές σχέσεις με τον ιταλικό πνευματικό κόσμο), τη σχολιασμένη απόδοση στα καταλανικά των «ατελών» ποιημάτων του Καβάφη κ.ά. Δεν πρόλαβε, τέλος, να δει την ελληνική έκδοση ενός κειμένου στο οποίο απέδιδε ιδιαίτερη σημασία: του ψηφίσματος που στάλθηκε το 1897, μετά από ένα μαζικό συλλαλητήριο του λαού της Βαρκελώνης, προς τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ ως μήνυμα («*missatge*») συμπαράστασης της Καταλωνίας στη μαχόμενη τότε Ελλάδα και την επαναστατημένη Κρήτη. Η σημασία που απέδιδε ο Solà στο μικρό αυτό κείμενο έγκειται, κατά τη γνώμη μου, σε δύο δεδομένα: στο

γεγονός ότι το «Missatge» συνιστά μίαν από τις πρώτες δημόσιες εκδηλώσεις του πολιτικού καταλανισμού (γι' αυτό και προκάλεσε την άμεση αντίδραση της κεντρικής κυβέρνησης της Μαδρίτης), αλλά ταυτόχρονα και εύγλωττο δείγμα του φιλελληνισμού της Καταλωνίας, δυο ιδεολογικών κινήματων δηλαδή τα οποία, όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, διαπλέκονταν διαρκώς στον νου και στην καρδιά του εξαιρέτου, ευγενούς και θερμότατου αυτού ανθρώπου.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ALEXIS-EUDALD SOLÀ I FARRÉS

(Δεν καταγράφονται άρθρα σε εφημερίδες, καταλόγους εκθέσεων και εκλαϊκευτικά έντυπα και φυλλάδια· βλ. και E. Marcos, *Erytheia* 22 [2001] 313-319)

Julio César, *La guerra de las Galias*, εισαγωγική μελέτη Eudaldo Solà Farrés (σε συνεργασία με τον Julio Pallí), Βαρκελώνη, Bruguera, 1967, σσ. 9-27.

«La obra del profesor Alsina (Ensayo de bibliografía)», στον τόμο-αφιέρωμα στον José Alsina i Clota, επιμ. Eudald Solà και Montserrat Ros, Βαρκελώνη, Ariel, 1969, σσ. 229-237.

«Aspectos socioeconómicos de la Grecia del siglo IV», *Boletín del Instituto de Estudios Helénicos* 4-5 (Βαρκελώνη 1970), 19-26 (σε συνεργασία με τον Eduardo Acosta).

Plauto. Comedias: Anffitrión, Aulularia, Rudens, εισαγωγική μελέτη, καστιλιανική μετάφραση και σημειώσεις, Βαρκελώνη, Bruguera, 1976 (β' έκδ., αναθεωρημένη, Βαρκελώνη, Planeta, 1992).

«La Crónica de Leondios Makherás. Notas sobre el dialecto chipriota medieval», στον τόμο *Actas del V Congreso Español de Estudios Clásicos*, Μαδρίτη 1978, σσ. 511-519.

«Una versió catalana de trenta poemes de Konstandinos Kavafis», στον τόμο *In memoriam Carles Riba (1959-1969)*, Βαρκελώνη, Ariel, 1973, σσ. 377-389.

Konstandinos P. Kavafis, Poemes, μετάφραση στα καταλανικά και σημειώσεις Alexis Eudald Solà, Βαρκελώνη, Curial Edicions Catalanes, 1975.

Konstandinos P. Kavafis, Poemes, μετάφραση και σημειώσεις Carles Riba, πρόλογος (σσ. 5-46) Alexis Eudald Solà, Βαρκελώνη, Curial Edicions Catalanes, 1977.

«Odisseus Elitis: Presentació d'un poeta. Cinc poemes del llibre *Sol el primer*», *Zona Universitaria* 1/1 (Βαρκελώνη, Δεκ. 1979-Ιαν. 1980) 53-55.

Kavafis. Antologia poética, τρίγλωσση έκδοση, με πρόλογο και καστιλιανική μετάφραση Ramón Irigoyen, καταλανική μετάφραση Carles Riba και Alexis Eudald Solà, Βαλένθια, Fernando Torres, 1984.

«Idus de Març», στον τόμο *Món de Subirachs. Les quatre estacions*, Βαρκελώνη, Edipoies, 1984, σσ. 8-11.

«... La llum daurada del món bizantí», στον τόμο *Salvador Espriu: Aproximació a tres escultures de Subirachs i altres textos. Les quatre estacions*, Βαρκελώνη, Edipoies, 1985, σσ. 59-62.

«Viladecans: Símbols y poesía», στον τόμο *Viladecans: Figura y fondo*, Βαρκελώνη, Llibres del Mall, 1986, σσ. 191-196.

«Noticias sobre Giuseppe Tomasi, duque de Palma y príncipe de Lampedusa», στον τόμο *El Gatopardo*, Βαρκελώνη, Biblioteca de Plata, 1987, σσ. 271-283.

Antoni Rubió i Lluch, bizantinista i grecista, λόγος που εκφωνήθηκε κατά την υποδοχή του Solà στη Βασιλική Ακαδημία των Γραμμάτων, Βαρκελώνη, Reial Acadèmia de Bones Lletres, 1988.

«Jassans: Semblances, fins on li ha estat possible, fedels», στον τόμο *L'escultor Jassans* (σε συνεργασία με τον Francesc Fontbona), Βαρκελώνη, Àmbit, 1989, σσ. 7-18.

Nikos Kazantzakis, Simposi, απόδοση στα καταλανικά, πρόλογος και σημειώσεις Alexis Eudald Solà, Βαρκελώνη, La llar del llibre, 1990.

«E lascia pur grattar dov'è la rognà (*Paradís*, xvii, 129)», στον τόμο *Josep Maria Subirachs*.

- Quadern de la façana de ponent. Les quatre estacions*, Βαρκελώνη, Eumo, 1990, σσ. 17-26.
- Empúries, inici d'un retorn*, σε συνεργασία με τον χαρακτή Joan Barbarà, Βαρκελώνη, Graphos, 1992.
- «Al profesor Josep Alsina i Clota», πρόλογος στον τόμο *Actas del X Simposio de la Sección Catalana de la Sociedad Española de Estudios Clásicos*, Ταραγόνα 1992, σσ. 13-17.
- «*That Greece might still be free. Nota sobre un filehel·lè català que no va ser*», στον τόμο *Actas del X Simposio de la Sección Catalana de la Sociedad Española de Estudios Clásicos*, Ταραγόνα 1992, σσ. 435-440.
- «Ο Καταλανός νεοελληνιστής Antoni Rubió i Lluch», *Πρακτικά της Ε' Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Αφιέρωμα στο Γιάννη Αποστολάκη)*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 237-250.
- «Titos Patríkios, Poemes», *XI Festival Internacional de Poesía*, Βαρκελώνη, Δήμος Βαρκελώνης, 1995, σσ. 109-117 (ποιήματα μεταφρασμένα στα καταλανικά από τον Solà).
- «Panaghiotis Doxaràs, traduttore», στον τόμο M. Vitti (επιμ.), *Testi letterari italiani tradotti al greco (dal '500 ad oggi)*, Μεσσήνη, Rubbettino Editore, 1995, σσ. 133-137.
- «Ο Κάρλες Ρίμπα και η Ελλάδα», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δόμος, 1995, σσ. 125-132.
- «Grecia: La poesía como salvación personal y colectiva», στον τόμο *Hellas. Griego: Lengua y cultura*, Μαδρίτη, Exprolingua, 1995, σσ. 159-174.
- «La fin pieuse d'une reine impie», στον τόμο *Actes du XIIIe Colloque International des Néohellénistes des Universités Francophones*, Nancy, Praxandre, 1995, σσ. 222-232.
- «Evoació humana de Salvador Espriu en el desè aniversari de la seva mort», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 44 (1995) 349-364.
- «Το κλειδί της ελπίδας», στον τόμο *Στην άλλη ακτή, στην άλλη όχθη. Τραγούδια από την παράδοση των Ισπανοεβραίων*, Αθήνα, Πατάκης, 1995, σσ. 7-9.
- «Domènec Badia i Lebllich -'Ali bey'-, voyageur catalan en terre de Chypre», στον τόμο *Voyage dans l'espace grec et voyageurs européens en Grèce du XVe au XXe siècle, Actes du XIVe Colloque International des Néohellénistes des Universités Francophones*, Rennes 2, Université Haute Bretagne, 1997, σσ. 99-101.
- «De arte poetica. La présence du passé grec dans la formation poétique et dans l'oeuvre de Cavafy», στον τόμο Renée Richer (επιμ.), *La Grèce moderne et l'héritage du passé*, Νίκαια, Centre Universitaire d'Études Grecques Modernes, 1997, σσ. 39-40.
- «Πιστός στον εαυτό του: Σκέψεις πάνω στο θέμα της γλώσσας στον Σεφέρη», στον τόμο Μ. Πιερής (επιμ.), *Γιώργος Σεφέρης. Φιλολογικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Δοκίμια στη μνήμη Γ. Π. Σαββίδη* (Πρακτικά Β' Συνεδρίου για τον Γιώργο Σεφέρη, Πανεπιστήμιο Κύπρου), Αθήνα 1977, σσ. 39-49.
- «Tessalòlica 1997: Any d'exposicions», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 46 (1997/1998) 321-344.
- «Litúrgia, art i literatura: La imatge de la Mare de Déu en la poesia neogrega», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 47 (1999/2000) 277-317.
- Συνομιλώντας με τον Καβάφη. Ανθολογία ξένων καθαφογενών ποιημάτων*, επιμ. Ν. Βαγενάς, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2000, σσ. 219-232 (στον Solà ανήκει το τμήμα που αφορά την καταλανική λογοτεχνία).
- «Mikhalis Pierís», *XVI Festival Internacional de Poesía*, Βαρκελώνη, Δήμος Βαρκελώνης, 2000, σσ. 87-99 (ποιήματα μεταφρασμένα στα καταλανικά από τον Solà).
- «Venizelos visto por Cambó: Dos estadistas frente a frente», στον τόμο Juan González-Barba (επιμ.), *España y la cultura hispánica en el Sureste Europeo*, Αθήνα, Πρεσβεία της Ισπανίας στην Ελλάδα, 2000, σσ. 167-185.